

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԱՍԵՐԿ

(Գիտական նստաշրջան՝ նվիրված Մեծ եղեռնի 80-ամյակին)

Ութսուն տարի առաջ՝ 1915 թ. գարնանը, Թուրքիայում իջնաճյուղի և գլուխ անցած երիտ թուրքերը, օգտվելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հնարավորություններից, ըստ վաղօրոք մշակված ծրագրի, փորձեցին Հայկական հարցը լուծել թուրքական ձևով: Նրանք համայն մարդկության աչքի առջև կատարեցին պատմությանը մինչ այդ անհայտ մի ոճրագործություն՝ միտումնավոր նպատակներով իր վաղնջական բնօրրանից հանեցին ու սրի քաշեցին ողջ արևմտահայությանը: Թուրք բարբարոսները նախ զինակույցեցին և ռազմաճակատում կամ թիկունքում, աշխատանքային ճամբարներում տաժանակրությանը հյուծելով՝ ոչնչացրին՝ օսմանյան քանակում ծառայող հայ զինվորականությանը, ապա մի գիշերվա մեջ ձերբակալեցին ու զնդակահարեցին հայ մտավորականությանը՝ արևմտահայությանը զրկելով դեկավար և կազմակերպիչ ուժից: Այնուհետև եղեռնագործ բարբարոսները պատերազմական կացության պատրվակով ստիպեցին անգն ու անպաշտպան հայերին տարագրվել և աքսորի ճանապարհներին զանգվածաբար կոտորեցին դիմադրության բոլոր հնարավորություններից զրկված անգն բնակչությանը: Զանգվածային այդ ջարդերի հետևանքով տարագրվածների միայն խլիպները հասան Դեր-Ջորի անպատները, որտեղ նրանց մեծ մասը նույնպես թրջական կամ քրդական մուլեռանդ խուժանի անընդմեջ հարձակումների հետևանքով ոչնչացվեց: Այս ահավոր եղեռնագործությանը զոհ գնացին ավելի քան 1,5 միլիոն հայեր, հարյուր հազարավորներ ցրվեցին աշխարհով մեկ՝ ծնունդ տալով արդի Սփյուռքին:

Այս:հանդերձ թուրքական դաժններն իրենց իղձերը իրականացնել չկարողացան: Հայ ժողովուրդը չանհետացավ պատմության թատերաբեմից և, Մեծ եղեռնից ընդամենը երեք տարի անց՝ 1918 թ. մայիսին Սարդարապատի ահեղ ճակատամարտում հաղթելով թուրքական բազմահազարանոց բանակին, վերականգնեց իր պետականությունը՝ հանձին Հայաստանի առաջին Հանրապետության:

Այսօր՝ ութսուն տարի անց, հայ ժողովուրդը, ի դեմս Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունների, կերտում է իր

պետականությունը և կանգնած է Թուրքիայի պանթուրքական ծրագրերի կենսագործման ճանապարհին՝ խոչընդոտելով նրա մուտքը դեպի Միջին Ասիա և Արևելք:

Գերմանիայի աջակցությամբ Թուրքիայի կողմից կազմակերպված արևմտահայության եղեռնը մարդկության շեղում էր ուղղված հանցագործություն է, որը ոչ մի վաղեմություն չի ճանաչում: Խորհրդային հասարակարգի պայմաններում չնայած հայ ժողովուրդը կարողացավ ստանալական ու մշակութային խոշոր նվաճումներ ունենալ, բայց և այնպես, ըստ էության, արգելված էր ջարդերի մասին խոսելը: Միայն 1985 թ. ապրիլին, Մեծ եղեռնի 50-ամյակի օրերին, տեղի ունեցած հուժկու ցույցերը հնարավորություն տվեցին ընդունելու և պաշտոնապես ճշելու սգո այդ օրը՝ ապրիլի 24-ը:

Անցած այդ տարիներին Մեծ եղեռնի մասին արտասահմանում, տարազգի հեղինակների կողմից բազմաթիվ գրքեր են գրվել ու հրատարակվել: Դրանց մեջ քիչ չեն համաշխարհային գիտական հասարակագիտությանը ապակողմնորոշելու նպատակով ստեղծված թուրք հեղինակների գրքերը: Մուսուլման զեղծարարները մերժում են եղեռնը, թաքցնում այն բարբարոսությունները, որոնք հայերի նկատմամբ կատարվել են Թուրքիայում՝ սկսած 1890-ականներից մինչև 1920-ական թվականները և հատկապես 1915-ին:

Մեծ եղեռնի վերաբերյալ 1985-ից առ այսօր մեզանում նույնպես փոխարի քննակությանը գրականություն է ստեղծվել, որը լայն պատկերացում է տալիս մղձավանջային այն օրերի մասին: Սակայն, չնայած այդ ամենին, Մեծ եղեռնի պատմագրության մեջ դեռևս շատ խնդիրներ կան, որոնք սպասում են իրենց լուծմանը: Այդ հիմնահարցերի քննարկմանն էր նվիրված Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետում ս. թ. ապրիլի 18-ին կայացած Մեծ եղեռնի 80-ամյակին նվիրված գիտական նստաշրջանը, որը կազմակերպել էր հիշյալ ֆակուլտետը՝ Ազգային հարցի և գեոգրիի ուսումնասիրման կենտրոնի հետ համատեղ:

Բացելով գիտական նստաշրջանը՝ պատմության ֆակուլտետի դեկան, պրոֆ. Բ. Հա-

րութունը մեզ, որ 80 տարի առաջ Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի ունեցավ հայության դեմ ուղղված իր ճախարհայն չունեցող մի ոճրագործություն, որը ժողովուրդն անվանել է Մեծ եղեռն: Թուրքիան դրանով ցանկացավ Հայկական հարցը իսպառ լուծել: Սակայն հայ ժողովուրդը, որ անցել էր բազմաթիվ փորձությունների միջով, այդ մեծագույն արհամարհան էլ տրկաց: Օսմանցիներին չհաջողվեց այդ ձևով Հայկական հարցը հանել օրակարգից:

Այսօր փոխվել են ժամանակները, և հակառակ թուրքական պետության բոլոր մեքենայությունների, արևմտահայերի Մեծ եղեռնը չմոռացվեց մարդկության հիշողությունից, և թուրք ժողովուրդն ու թուրքական պետությունը պետք է պատասխանավորվում կրեն դրա համար: Այդ օրը վաղ թե ոչ գալու է: Համաշխարհային հանրությունը, թեկուզ դանդաղ ու դժվարությամբ, սակայն աստիճանաբար հակվում է հաշերի ցեղասպանությունը ճանաչելու մտքին: Դրա վառ առիթավառն է օրերս Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դումայի կողմից հայկական եղեռնը ճանաչելու փաստը: Հատկանշական է, որ Պետական Դուման իր որոշման մեջ հստակորեն արձանագրեց, որ ուսական պետությունը թուլացնելու նպատակով Արևմտյան Հայաստանում իր հայրենիքում հայությունը ենթարկվել է ցեղասպանության:

Արևմտահայության մեծ եղեռնից և Առաջին համաշխարհայինից հետո, շարունակեց պրոֆ. Բ. Հարությունյանը, հայ ժողովրդի զավակները իրենց մեջ ուժ գտան պատժելու հայերի ցեղասպանության գլխավոր մեղավորներին: Նրանց վրիժառությունից չխուսափեցին ո՛չ Թալլաթ փաշան, ո՛չ Էնվերը, ո՛չ Ջեմալը և ո՛չ մյուսները: Մեծ եղեռնից թեկուզ անցել է 80 տարի, սակայն կատարված ցեղասպանության համար Թուրքիան պետք է կրի տարածքային և նյութական պատասխանատվություն: Այդ կլիճի մեր սերնդի, թե հաջորդ սերունդների օրոք, ըստ էության կարևոր չէ: Խնդիրն այն է, որ այդ օրն անպայման կգա: Մեր սերնդին հաջողվեց վերականգնել Հայաստանի քաղաքական անկախությունը: Հայաստանի Հանրապետության կողքին այսօր ծնվել և զարգանում է հայկական երկրորդ պետությունը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը:

Այս գիտածոդուրը, այնուհետև շարունակեց պրոֆ. Բ. Հարությունյանը, նվիրված է հայոց Մեծ եղեռնի 80-ամյակին, և մեր նպատակն է ցույց տալ մարդկության դեմ ուղղված այդ մեծագույն ոճիրի պատճառներն ու հետևանքները: Ապրիլի 24-ը սերունդների հիշողության մեջ մնալու է որպես հիշատակի օր: Սակայն, ամեն տարի նշելով այդ օրը, մեր հիմնական նպատակն է աշխարհին ցույց տալ պատմական ճշմարտությունը և նպաստել մեր առ-

ջն ծառայած ազգային կարևորագույն խրճիղների լուծմանը: Ներկա գիտածոդուրի մյուս կարևոր խնդիրը պատմությունից դասեր քաղելն ու չարագործներին պատմության դատաստանին հանձնելն է:

Գիտական նստաշրջանում կարդացված առաջին զեկուցումը նվիրված էր «Հայոց ցեղասպանության պատճառները և պատմական դասերը» թեմային, որով հանդես եկավ ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, ՀԳԱԱ թղթակից անդամ, պրոֆ. Լ. Խուրշուդյանը: Նա սկզբից ներք մեջ, որ նախքան հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրությանն անցնելը անհրաժեշտ է տալ դրա հետ կապված մի շարք կարևոր հարցերի պատասխանները. դրանք են՝ ե՞րբ է սկսվել հայոց ցեղասպանությունը, ո՞րո՞նք են ցեղասպանության պատճառները, ի՞նչ նպատակներ են հետապնդել ցեղասպանները, ի՞նչքան է զոհերի թիվը և վերջապես՝ որո՞նք են ցեղասպանության պատմական դասերը:

Թվարկված հարցերի մի մասի պատասխանները հայոց պատմագիտությունն առայժմ չունի, առաջ նա, իսկ մյուս մասինը վիճահարույց են: Սակայն առաջին հարցի պատասխանը միանշանակ է: Հայոց ցեղասպանությունը սկսվել է այն ժամանակվանից, երբ թուրքական ցեղերը գրավել են Փոքր Ասիան ու Հայաստանը և հիմք են դրել Օսմանյան կայսրությանը: Նվաճելով Հայկական լեռնաշխարհը՝ թուրքերը ձեռնամուխ են լինում հայ ժողովրդի «սաղաղ» զենցոցի քաղաքականության իրագործմանը: Այդ ցեղասպանությունը, մեջ զեկուցողը, որը տևել է շուրջ 500 տարի, կենսագործվել է հետևյալ ձևերով. հայ ժողովրդի ձուլում, մահմեդականացում, երկրից արտաքսում և մասնակի ջարդեր: Նման ծրագրի իրականացման համար Օսմանյան կայսրությունը ստեղծել էր տնտեսական, քաղաքական, կրոնական և ազգային ճնշման դժոխային բոլոր պայմանները: Ընդ որում, արտագաղթածները ևս դատապարտված էին սպիտակ զենցոցի: Հետևաբար, եզրակացրեց զեկուցողը, հայը թե սեփական երկրում և թե արհմից դուրս դատապարտված էր անխուսափելի ձուլման: Ահա այսպիսի ձևերով էին թուրքերը 500 տարի շարունակ պայքարում հայոց պատմական հայրենիքը սեփականացնելու համար:

Գոյություն ունի այն տեսակետը, ընդգծեց զեկուցողը, որ այդ 500 տարին պետք է համարել հայոց ցեղասպանության նախապատմություն: Սակայն մենք կարծում ենք, որ հիշյալ ժամանակահատվածը ոչ թե նախապատմություն է, այլ հայոց ցեղասպանության բուն պատմության առաջին փուլը, երբ թուրքական իշխանությունները դեռ հույս ունեին Հայաստանը հայաթափել ոչ թե հայությանը ֆիզիկապես ոչնչացնելու, այլ սպիտակ զենցոցի միջոցով: Սակայն, համոզվելով, որ

Հայաստանի հայաթափման այդ ձևերը արդյունավետ չեն, Օսմանյան կայսրության դեկավարությունը XIX դարի 90-ական թթ. սկզբներից անցնում է հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականության իրականացմանը: Սրանով սկսվում է Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի ցեղասպանության երկրորդ փուլը, որը շարունակաբար կրկնվել է ընդհուպ մինչև 1990 թ. հունվարին հաքվում կազմակերպված հայկական ջարդերը: Այս փաստերից էլնելով՝ կարելի է ասել, որ հայոց ցեղասպանությունը 1915—1923 թթ. սահմանափակող ժամանակահատվածի մեջ տեղադրելու մինչև այժմ ընդունված և ընդհանուր ճանաչում գտած տեսակետը գիտական առումով անընդունելի է:

Ջեկուցողն այնուհետև անդրադարձավ ցեղասպանության ակունքներին, արխիվային նորահայտ վավերագրերով ու թուրքական սկզբնաղբյուրներով ապացուցեց, որ ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության կողմից վաղօրոք ծրագրված ու պետականորեն մշակված քաղաքականություն է եղել և այն մշտապես իրագործվել է ընդհանրապես Թուրքիայում բնակվող քրիստոնյա ժողովուրդների և հատկապես հայերի նկատմամբ: Անցյալ դարի 90-ական թվականներին հայերի ֆիզիկական ոչնչացման, Արդուլ Համիդի որդեգրած քաղաքականությունը ուներ իր հիմնական պատճառներն ու նպատակները: Նախ՝ անհրաժեշտ էր, որ Թուրքիան ամբողջությամբ մահմեդականացվեր և ապա՝ ստեղծվեր Օղուզական պետություն, որի մեջ պետք է մտնեին Թուրքիան, Ադրբեջանը, Պարսկաստանը կամ պարսկական Ադրբեջանը և Թուրքմենստանը: Այս նպատակին հասնելու համար երիտթուրքերը կազմակերպեցին արևմտահայության Մեծ եղեռնը: Սակայն Արևմտյան Հայաստանի յուրացումով չէր վերացվում «հայկական սեպը»: Միայն «հայկական սեպի» վերացումից և Օղուզական պետության ստեղծումից հետո ոչ մի խոչընդոտ այլևս չէր արգելում թուրքալեզու ժողովուրդներին միավորվելու մեկ միասնական Ռզոր պետության, այն է՝ Մեծ Թուրանի մեջ:

XX դարասկզբին Թուրքիայում ձևավորվում է պանթուրքիզմը, որը դառնում է թուրքալեզու ժողովուրդների ազգային գաղափարախոսությունը: Երիտթուրքերը, որոնքորելով այդ գաղափարախոսությունը, ձեռնամուխ են լինում նրա ծրագրի իրականացմանը: Եվ շուտով կազմակերպվում են արևմտահայոց Մեծ եղեռնը:

Այնուհետև զեկուցողն անդրադարձավ եղեռնից հետո թզկտված Հայաստանի ու աշխարհասփյուռ հայ ժողովրդի ճակատագրի հետ առնչվող մի շարք կարևոր խնդիրների, մշեց, որ արևմտահայությանը ոչնչացնելուց հետո թուրքերը նպատակադրվում են աշխարհի քարտեզից իսպառ վերացնել նաև Ա-

րևելյան Հայաստանը, որպեսզի վերացվի «հայկական սեպը»: Սակայն նրանք իրենց խոշոր հաջողություններով հանդերձ, չեն կարողանում կենսագործել պանթուրքիզմի գաղափարախոսության իրականացման հիմնական պայմանը, չի վերացվում «հայկական սեպը», հետևաբար Մեծ Թուրանի ստեղծման համար Արևելյան Հայաստանը մնում է հիմնական խոչընդոտը: Թուրքական պետության ղեկն իրենց ձեռքն առած քեմալականները ևս որոշում են գրավել Արևելյան Հայաստանը, սակայն նրանց նույնպես այդ չի հաջողվում:

Հայ ժողովրդի համար դժվարին պայմաններում Արևելյան Հայաստանում 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին հաստատվում են խորհրդային կարգեր, շարունակեց պրոֆ. Լ. Խուրշուդյանը, և չնայած մեծ կորուստներին, այնուամենայնիվ, դրանից հետո անցած 70 տարիների ընթացքում ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտած Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար բացավում է ցեղասպանությունը: Խորհրդային իշխանության տարիներին պանթուրքիզմն անցնում է ընդհատակ՝ փոխելով գործունեության մեթոդները: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո պանթուրքիզմը կրկին հանդես եկավ նեոպանթուրքիզմի դիմակով և լայնամասշտաբ գործունեություն ծավալեց Ասիայից Խորհրդային Միության թուրքալեզու ժողովուրդների շրջանում: Թուրքիան կրկին պանթուրքական ուժերի դրոշակակիրն է ու հայ ժողովրդի դիմերիմ թշնամին: Հայկական հարցի ու ցեղասպանության ճանաչման դեմ ուղղված գործունեությունը, հակահայկական գործողությունները աշխարհի բոլոր երկրներում, Նախիջևանի հայաթափումը, հայկական ջարդերը Սոմալիթում, հաքվում, Ադրբեջանի հայաքանակ շրջաններում, Լեռնային Ղարաբաղի անկախության դեմ մղվող պայքարը, Հայաստանի շրջափակումը, այդ բոլորը կազմակերպվում է պանթուրքիզմի կողմից Թուրքիայի գլխավորությամբ: Պանթուրքիզմի խնդիրները մնում են նույնը՝ «հայկական սեպի» վերացումը և Մեծ Թուրանի պետության ստեղծումը:

Հայոց ցեղասպանության պատճառների վերլուծությունից հետո զեկուցողն անդրադարձավ նրա պատմական դասերին: Նա նշեց, որ չնայած պանթուրքիզմի իրականացրին իրենց ծրագրի առաջին փուլը՝ յուրացրին Արևմտյան Հայաստանի տարածքը, բայց, այնուամենայնիվ, նրանց չհաջողվեց վերջնականապես հասնել իրենց երազանքին՝ վերացնել «հայկական սեպը»: Եվ արդ, քանի դեռ չեն իրագործել պանթուրքիզմի ծրագրերը իրենց վտանգներով, կա և գոյություն կունենա պանթուրքիզմը: Աս անվիճելի իրողություն է, և սա է հայերի համար ներկա փուլում պատմության առաջին կարևոր դարը: Արևմտյան Հայաստանը, Կարսի մարզը,

Արդահանը և Սուրմալուն թողնելով թորքերին, իսկ Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջևն վանը հանձնելով Ադրբեջանին, ասաց զեկուցողը, Ռուսաստանն, այն/ամենայնիվ, չվերացրեց «հայկական սեպը» քանզի պանթոն:րքիզի հաղթանակը նշանակում է ռուսական կայսրության մասնատում: Այդ առումով էլ պանթոն:րքիզը և ռուսաց ազգային գաղափարախոսությունը հավերժ անհաշտելի թըռնամիներ են: Հետևաբար, ընդգծեց նա, պատմությանն ներկա փուլում պանթոն:րքիզի առկայությունը և նրանից բխող մշտական վըտանգը պատմական դաս է նաև ռուս ժողովըրդի և ռուսաց կայսրության համար: Հենց այս իրողություն:ից հայերը պետք է քաղեն պատմությանն երկրորդ կարևոր դասը: Եթե պանթոն:րքիզը սպառնում է ռուսական կայսրությանն ու հայ ժողովրդի գոյությանը, ուրեմն նրանց շահերը առնչված են պատմությանն ճակատագրով: Հենց այդ առումով էլ Հարաստանի ճակատագիրը պետք է կապված լինի Ռուսաստանի հետ:

Պանթոն:րքիզի վտանգից խուսափելու միակ ելքը հայ քաղաքական մտքի նախորդ սելու:իդների մշակած Ֆարտավարության և ուզմավարության սկզբունքներին հարազատ մնալն է, իր զեկուցման մեջ ընդգծեց պրոֆ. Լ. Խուրշուդյանը: Այդ սկզբունքներն են՝ պայքարել ուժեղ, անկախ հայկական պետականության կայացման համար, ստեղծել հզոր, մարտունակ բանակ, ինչպես նաև արտաքին քաղաքականությանն քննազնվաբար, անկախ Ռուսաստանում տիրող վարչակարգից, պահպանել ավանդական ռուսական կողմնորոշումը: Հայոց նորաստեղծ պետականությունը պետք է ղեկավարվի դարերի ընթացքում մշակված, պատմությանն քննությունը բռնած ազգային գաղափարախոսության սկզբունքներով, հաշվի առնելով, ինտրիկե, նաև արդի ժամանակաշրջանի խնդիրներն ու պահանջները:

Ելնելով պատմական այս անխուսափելի վտանգի սպառնալիքից, վերջում ասաց զեկուցողը, հայ ժողովուրդը, նրա քաղաքական ղեկավարությունը, ազգային գաղափարախոսները պարտավոր են խոր ու բազմակողմանիորեն վերլուծել հայոց ցեղասպանության պատճառները, համապատասխան դասեր քաղել դրանից և հուսալի միջոցներ ձեռք առնել պանթոն:րքիզի հարձակումներին դիմակայելու համար: Պատմությանն դասերը հաշվի չառնելու դեպքում հայոց նոր ցեղասպանությունը կդառնա անխուսափելի:

Գիտական նստաշրջանում կարոջցված մյուս զեկուցումները ևս մեծ հետաքրքրություն առաջացրին ունկնդիրների շրջանում: Դրանք ասես մեկը մյուսի շարունակությունը լինեին և ամբողջական պատկերացում էին տալիս անցած 100 տարիների ընթացքում հայ ժողովրդի դեմ կիրառված ծանր հանցա-

գործությունների մասին: Պատմական հարուստ փաստեր էին բերված, օրինակ, Ազգային հարցի և զենցոյդի ուսումնասիրման կենտրոնի անդամ, դոց. Լ. Սկրտչյանի «Հայոց ցեղասպանության սկիզբը (1890-ական թվականներ)» զեկուցման մեջ: Հեղինակը թվարկեց հարուստ փաստերի վկայակոչումով անդրադարձալ արևմտահայության ցեղասպանության արդուլիամիդյան քաղաքականությանն տարբեր կողմերին: Նա նշեց, որ արյունարբու Աբդուլ Համիդ II-ը Օսմանյան խարխլված կայսրությունը փլուզումից փրկելու նպատակով մանրամասնորեն մշակեց մի ծրագիր, որն ընդգրկում էր երկրի տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի բոլոր ոլորտները և ուներ գաղափարախոսական ամրոտ հիմք: Նրանում հաշվի էին առնված նաև ազգային հարցը, երկրում տիրող սոցիալ-դասակարգային իրավիճակը և դրանց հետ առնչվող բազմաթիվ այլ գործոններ: Իբրեք գաղափարախոսություն. այդ ծրագրի հիմքում Աբդուլ Համիդը դրեց XIX դ. երկրորդ կեսին ձևավորված պանիսլամիզմը, որի նպատակն էր մահմեդականությունն դավանող բոլոր ժողովուրդներին միավորել վերագազային և վերդասակարգային մի ընդհանրության մեջ: Սուլթանն իր ծրագրում մտցրեց նաև նոր օսմանների Օսմանյան հայրենիքի միասնության և հզորության վերաբերյալ հիմնարար դրույթները: Պանիսլամիզմի գաղափարախոսությամբ հագեցված իր այս ծրագիրը դնելով պետական քաղաքականության հիմքում, Աբդուլ Համիդը, փաստորեն, դարձավ դոկտրինայի հիմնադիր, որին հետագայում հավատարիմ մնացին նաև երիտթորքերն ու քեմալականները:

Իր այդ նպատակներն իրականացնելու համար Աբդուլ Համիդն ընտրում է երկու ուղի. այնուհետև ասաց զեկուցողը: Դրանցից մեկը վերաբերում էր կայսրության տնտեսությանը, որի մեջ պետք էր ուժեղացնել մուսուլմանների. հատկապես թորք թործուագիայի դերը: Այդ նպատակին հասնելու համար Սուլթանը ստեղծում է հայերին և հույներին հակակշիռ մուսուլման ձեռնարկատերեր և թորք մտավորականության մի նոր խավ: Նրա նըպատակն էր մղելուանդ, ռասիստ թորք մտավորականությունն դաստիարակելն ու դրա հետ մեկտեղ մասնակի բարենորոգչությունների օգնությամբ ապագա միալեթնիկ պետության համար տնտեսական հիմքի ստեղծումը:

Առավել մեծ բարդությունների հետ էր կապված Սուլթան Համիդի երկրորդ միատարր ազգաբնակչությանը արևելյան կայսրությունն ստեղծելու երազանգը. ասաց զեկուցողը: ...Դրա համար հարկավոր էր ամենից առաջ լուծել քրիստոնեա ժողովուրդների ձուլման, երկրից արտաքսման կամ ոչնչացման հարցը: Սա շատ ավելի բարդ խնդիր էր, և այստեղ պետք էր փնտրել ևս մեկ պատաս-

խան այն հարցի, թե ինչո՞ւ սուլթանն անմիջապես չորդեգրեց թուրքիզը: Անվերապահորեն հռչակելով թուրքական պետությունն ըստեղծելուն ուղղված քաղաքականություն՝ Արդուլ Համիդն իր դեմ կարեր կայսրության մուսուլման մյուս ժողովուրդներին, որոնցից շատերն ունեին իրենց զարգացած մշակույթը, ազգային նկարագիրն ու անկախության ձգտումը: Այդ պատճառով այստեղ ևս սուլթանը որոշեց գործել աստիճանաբար, նախ ստեղծել մուսուլմանական երկիր և ապա այն վերածել թուրքականի: Այդ դեպքում, բնական է, առաջին հարվածը պետք է հասցվեր քրիստոնյա ժողովուրդներին:

Այդ ժողովուրդներին ոչնչացնելու համար ճա կազմակերպում է գրոհային ջոկատներ, և այդ «պատիվը» շնորհվում էր ոչ թե թուրք մուսուլմաններին, այլ՝ քրդերին, այբանացիներին և կովկասյան խաժառն: ժ ցեղերին: Արդուլ Համիդի առաջին և միակ նպատակն էր ոչնչացնել հայերին: Մահմեդական լավիանուսի մեջ վեր խոչնդած «հայկական կղզին» անհավանորոշելի էր Համիդի համար: Առավել քարձր մշակույթ ունեցող քրիստոնյա ժողովրդին ձուլելը փաստորեն անհնար էր, և սուլթանն ընտրում է մյուս՝ բնաջնջման միջոցով հարցը լուծելու ճանապարհը: Ըստ այդմ, ստեղծվում է խորապես մշակված, կուռ և ամբողջական մի համակարգ, որտեղ հաշվի էր առնված ամեն մի մանրուք և ամենից առաջ՝ արտաքին գործուհի դերը:

1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո, շարունակեց զենուցողը, հայերը Եվրոպայից ստանում են քարե-նորոգումների վերաբերյալ 81-րդ հոդվածը: Պարզ է, որ այդուհետև այդ խնդիրն ստանալու էր միջազգային հնչեղություն և Հայկական հարցը, որպես արևելյան հարցի մի բաղկացուցիչ մաս, գտնվելու էր մեծ տերությունների ուշադրության կենտրոնում: Այդ պարագայում Արդուլ Համիդը, համոզվելով, որ Եվրոպայում Օսմանյան կայսրությունը ապագա չունի, 1895—96 թթ. Հայկական հարցի հետ միասին մեծ տերությունների սեղանին է դնում Կրետեի քարտը, որով Եվրոպային մասնակի զիջումներ անելով Բալկաններում, փոխարենը որոշակի ազատություն է ստանում «Հայկական կղզում»: Այդ բանին օգնում է նաև այն հանգամանքը, որ 1870—80-ականներին, քուլդարական հայտնի դեպքերից հետո, ռուսաց Նիկոլայ II ցարը վերանայել էր իր արտաքին քաղաքականությունը այդ տարածաշրջանում: Ռուսաց ցարի և թուրքական սուլթանի մտորումներն այստեղ համընկնում են. երկուսի համար էլ անհամարժեցիկ էր երկատված, սակայն ներուժի մեծ հնարավորությունն ունեցող հայ ժողովրդի միավորումը: Հենց այստեղ սուլթանը ձկուն ձևով կարողանում է օգտվել պահից և քա-

ղաքական դաշինքի մեջ է մտնում Ռուսաստանի հետ՝ ընդդեմ հայ ժողովրդի:

Ահա քաղաքական այսպիսի պայմաններով, շարունակեց զենուցողը, արևմտահայությունը թուրքիայում ենթարկվում էր դաժան բռնությունների: Տնտեսական ու մշակութային գեներոզից հետո սկսվեցին կազմակերպված զանգվածային ջարդերը: Առաջին կազմակերպված ֆիզիկական ոչնչացումը ըսկըվեց ազգային-ազատագրական պայքարի մշտաորոքը Սասունում, ուր 1892—94 թթ. սկսած մինչև 1890-ականների վերջը մահու և կենաց կոիվ էր մղվում: 1895 թ. սեպտեմբերի 30-ին ահավոր կոտորած տեղի ունեցավ Բաքերդում, 1895 թ. հոկտեմբերի 5-ին սկսվեց Տրապիզոնի արսափելի ջարդը ուր արի թաշվեցին հազարավոր հայեր, ավերվեցին շրջակայքի հայկական բնակավայրերը: Երկու ամսվա ընթացքում կոտորածների ալիքը տարածվեց հայկական ու հայաբնակ մամարյա բոլոր մարզերում: Տասնյակ հազարավոր կանաչ, երեխաներ, ծեծեր ու երիտասարդներ ոչնչացվեցին Երզնկայից, Դերջանում, Բիթլիսում, Ուոհայում, Ծաքին-Կարահիսարում Կարինում, Խարբերդում, Մալաթիայում, Մարզվանում, Դիարբեքիում, Սեբերդում, Սեբաստիայում, Այնթապում, Մառաշում և այլուր: Այդ ջարդերը կազմակերպվում էին պետության կողմից և կառավարող շրջանների հովհողությամբ, ապա Բարձր Դուռն կողմից աշխարհին ներկայացվում որպես հեղափոխականների, ազգային կուսակցությունների և անհավաքների սադրանքներ, ինչպես և մուսուլման մոլեռանդների քարբարոս գործունեության արդյունք:

Ջենուցողը վկայակոչելով 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ում ընդունված Գեներոզի կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածը, առաց, որ հազարավոր արիսիվային վավերագրեր անհերքելիորեն վկայում են, որ 1880-ական թվականներից արևմտահայությանն նկատմամբ թուրքական վարչակարգի կողմից կիրառվել են միաժամանակ թղոր ենթակետերով սահմանված գործողություններ: Նախքան ֆիզիկական բնաջնջումը երկրում ստեղծվեցին կյանքի, կենցաղի դժոխային պայմաններ, պետական քաղաքականությանը քայքայվեց հայ ընտանիքը, պատերազմ հայտարարվեց այդ ժողովրդի կրոնին ու մշակույթին: Այնուհետև ոչնչացվեց շուրջ 800 հազար հայ, նույնքան օսմանահպատակ հայեր տարագրվեցին երկրից, հազարավոր երեխաներ որպես ստրուկ վաճառվեցին՝ համալրելով հարեմներն ու անառականոցները, իսկ մի հրակայական զանգված հարկատրաբար դավաճափովեց՝ փրկելու համար կյանքը:

Այսպիսով, վերջում ընթացեց զենուցողը, անժխտելի է, որ 1880-ական թթ. սկսյալ մինչև 1890-ականների վերջերը թուրքական պետական վարչամեքենան Արդուլ Համիդ II

սույթանի անմիջական ղեկավարությամբ ըսկրանց իրականացնել հայ ժողովրդի օսմանառական հատվածի սխտեմատիկ բնաշնչման ծրագիրը: Այդ քաղաքականությունը մասամբ ձախողվեց շնորհիվ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական զինված պայքարի, որը չնայած ծանրագույն կորուստներին, տուկալով և դիմադրելով՝ Օսմանյան կայսրությանը կանգնեցրեց ներքին և արտաքին բնույթի այնպիսի քարոշությունների առջև, որոնք թուրքական կառավարող շրջաններին ստիպեցին առժամանակ դադարեցնել հայության ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականության իրականացումը:

Նստաշրջանում կարդացված հերթական մյուս զեկուցումը նվիրված էր «Հայոց ցեղասպանությունը Ադրբեջանում (1918—1990 թթ.)» թեմային, որով հանդես եկավ ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ Յու. Հովսեփյանը: Նա իր զեկուցման մեջ ցույց տվեց հայերի նկատմամբ կիրառված բռնություններն ու սպիտակ ջարդերը Ադրբեջանի հայաբնակ շրջաններում, Նախիջևանում և Լեռնային Ղարաբաղում:

Անդրկովկասյան սեյմի լուծարումից հետո, նշեց զեկուցողը, առաջացավ Ադրբեջանի Հանրապետությունը, որն իր գոյության առաջին իսկ օրերից սկսեց առաջնորդվել պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ: Նա անմիջապես տարածքային պահանջներ ներկայացրեց նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությանը: Ադրբեջանի մուսավաթականները, օգտվելով թուրքական զորքերի առաջխաղացումից, 1918—1920 թթ. իրենց տարածքում կազմակերպում և իրականացնում են հայկական ջարդեր: 1918 թ., երբ թուրքական զորքերը մտնում են Բաքու, ադրբեջանցիների հետ սրի են քաշում 30 հազար հայերի, այնուհետև հրո ճարակ են դարձնում հիմնվորց Ծուշին:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո էլ վիճակը մնաց նույնը, նշեց զեկուցողը: Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությամբ Նախիջևանը, Ծարուրը, Լեռնային Ղարաբաղը բռնի կերպով միացվեցին Ադրբեջանին: Միայն անուճով կոմունիստ դարձած, իսկ էությանը նախկին մուսավաթականները 70 տարի շարունակ «սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի» դրոշի ներքո՝ հավատարիմ պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ, այդ բռնակցված հայկական տարածքներում իրականացրին հայության «սպիտակ զենցող»:

Ջեկուցողն այնուհետև, վկայակոչելով քաղաքի թվական տվյալներ ու փաստեր, փանրամասնորեն ներկայացրեց, թե ինչպես են ադրբեջանցիները իրենց նպատակին հասնելու համար հայության նկատմամբ կազմակերպել տնտեսական հայածանքներ, մշակութային զենցող, բռնակցված հայկական հողերում ազերների բնակեցում և այլն: Իսկ վեր-

ջին տարիներին, գորբաշույվյան ռեժիմի թողտրվության հետևանքով, 1988—1990 թթ. ադրբեջանցիներն իրականացրին նոր ցեղասպանություն՝ Սունգալիտում, Բաքվում, Գանձակում, Ծամխորում, Ծամախիում, Ծահումյանի, Խանկարի, Դաշքեսանի շրջաններում և այլուր սրի քաշեցին հազարավոր հայերի և հարյուր հազարների ունեցվածքը թալանելով, արտաքսեցին իրենց պատկենական բնակավայրերից: Այդ ամենը կատարվում էր նույն մեթոդներով ու ձևերով, որոնցով Արևմտյան Հայաստանում 1915—1916 թթ. իրականացվել էր արևմտահայության ցեղասպանությունը:

Նոր և նորագույն պատմության ամբիոնի վարիչ, պրոֆ. Հ. Մելիքսեթյանը իր «Սփյուռքը որպես ցեղասպանության հետևանք» թեմայով զեկուցման մեջ անդրադարձավ 1915 թ. հայոց Մեծ եղեռնի ունեցած դառն հետևանքներին: Նա նշեց, որ եղեռնը մեր ժողովրդի ճակատագրում ողբերգական դեր խաղաց, նախ՝ մորթվեց 1,5 միլիոն մարդ, ապա՝ հայ ժողովուրդը զրկվեց իր վաղնջական հայրենիքի մեծագույն մասից, ոչնչացվեցին դարերի ընթացքում ստեղծված տնտեսական ու մշակութային բյուրավոր գանձեր: Այդ ցեղասպանության անմիջական հետևանքը եղավ նաև հայկական Սփյուռքի առաջացումը աշխարհի չորս ծագերում:

Իհարկե, նշեց զեկուցողը, մինչև Մեծ եղեռն էլ Հայաստանում հաստատված օտար բռնապետությունների վարած հայահալած քաղաքականության հետևանքով ծայր առած արտագաղթի միջոցով աշխարհի տարբեր անկյուններում առաջացել էին հայկական գաղթօջախներ: Սակայն դրանցում ապրող հայության թիվը, չհաշված բուն օսմանյան և ռուսական կայսրությունների տարածքներում եղած հայկական գաղթավայրերի բնակչությունը, չէր անցնում 200 հազարից: Մեծ եղեռնից հետո արևմտահայության վերապրող բեկորները սփռվեցին աշխարհով մեկ և հայրենաբնակ հայության կողքին, նրանից էլ ավելի մեծ թվով հայ բնակչություն ունեցող գաղթօջախներ առաջացան: Եվ այդպես, Առաջին աշխարհամարտից հետո մեր լեզվի մեջ մտավ Հայկական Սփյուռք տերմինը, որն ունի աշխարհագրական ու քաղաքական որոշակի իմաստ և արտահայտում է հայ ժողովրդի աշխարհասփյուռ վիճակը:

Արդայիսով, ժամանակակից Հայկական Սփյուռքը կազմավորվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո և արդեն 1920-ական թվականների սկզբներին ստացել որոշակի դիմագիծ: Այսօր արտաքին Սփյուռքում ապրող հայության թիվն անցնում է 3 միլիոնից, որը հայրենիքից հեռու պահպանում է իր լեզուն, ազգային դիմագիծն ու սովորույթները և զարգացնում է մշակույթն ու տնտեսությունը, ունի իր քաղաքական ու հա-

սարակական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները, եկեղեցին:

Հետաքրքրությամբ լսվեց նաև միջազգային հարաբերությունների պատմության ու տեսության ամբիոնի ղոցեմտ Հ. Հակոբյանի զեկուցումը, որը նվիրված էր «Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը» թեմային: Նա ներկայացնելով հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և այն դիտելով որպես մատակց կյանք վարող քաղաքակիրթ ժողովուրդներին հատուկ հնագույն ժամանակներից եկող երևույթ, մասնավորապես կանգ առավ հայերին Օսմանյան կայսրության մեջ ցեղասպանության միջոցով հայրենագրվելու փաստի և իրենց բնօրրանից արտաքսված հայերի ու նրանց սերունդների հայրենիք վերադառնալու իրավունքի խնդրի վրա:

Զեկուցողը վերլուծելով հայերի տարագրության պատմական, իրավական և բարոյահոգեբանական գործոնները և վկայակոչելով ժամանակակից միջազգային իրավունքի համապատասխան նորմերն ու դրույթները, հանգեց այն եզրակացության, որ բռնագաղթի ենթարկված արևմտահայերի և նրանց սերունդների հայրենիք վերադառնալու գաղափարը կարող է իրացվել միայն միջազգային իրավունքի գործող նորմերով՝ մասնավաճ որ արդեն հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման կապակցությամբ բարձրացվում է փոխհատուցման պահանջը. մի բան, որն անպայմանորեն կընդունվի միջազգային հանրության կողմից, քանի որ ՄԱԿ-ի կողմից 1968 թ. ընդունված հայտնի կոնվենցիայի համաձայն ցեղասպանության համար պատժելիությունը վաղեմություն չունի: Աստի, միջազգային իրավունքի նորմերի պահպանման և նրա պահանջների կատարումն այս դեպքում իմպերատիվ (պարտադիր) է:

Վերջում զեկուցողն ընդգծեց, որ բռնագաղթված հայերին ու նրանց սերունդներին իրենց պատմական բնօրրան՝ Արևմտյան Հայաստան վերադառնալու իրավունքը կարող է տրվել նաև միևնույն Հայ Դատի արմատական լուծումը. և դա ոչ թե կհանգարի, այլ կնպաստի վերջինիս արմատական լուծմանը, քանի որ այդ դեպքում ինքնընտանրան կճանաչվի արևմտահայության իրավունքը իր հայրենիքի նկատմամբ:

«Ահաբեկչությունը որպես ազգային-ազատագրական պայքարի ձև (XIX դարի վերջ—XX դարի սկիզբ)» թեմայով իր զեկուցման մեջ հայոց պատմության ամբիոնի դասախոս Հ. Գրիգորյանը նշեց, որ Հայկական հարցի միջազգայնացման և թուրքական պետության կողմից հայոց ցեղասպանության ծրագրավորման պայմաններում, XIX դարի վերջերին, սկսվում է հայ ազգային-ազատագրական շարժման զինված պայքարի ժամանակաշրջանը, որը հենց սկզբից, որպես պայքարի արդյունավետ

ձևերից մեկը. որդեգրում է ահաբեկչությունը: Այն իր արտացոլումն է գտնում հայ քաղաքական կուսակցությունների ծրագրերում, թեև ահաբեկչության տարբեր ձևերի կիրառման նպատակահարմարության և այլ հարցեր ճշգրտվում ու հաստատվում են միայն ազատագրական պայքարի ընթացքում, երբեմն նաև դառն դասերի գնով:

Հայկական ահաբեկչությունը ոչ թե օտար փորձի սուկ մեխանիկական կիրառում էր հայ իրականության մեջ՝ իր ծանր հետևանքներով, ինչպես պնդում են առանձին հեղինակներ, շարունակեց զեկուցողը, այլ օրինաչափ արդյունքը այն ծանր իրականության, որում գտնվում էր արևմտահայությունը օսմանյան տիրապետության ներքո: Ազատության ճրգտում, արդարության պահանջ, վրիժառության զգացում, ահա նրան սնող ակունքները: Այդ պայմանների ազդեցությամբ ծնունդ առավ հայ ահաբեկչությունը որպես ժողովրդական վրեժխնդիր պոռթկումի արտահայտություն և երբեմնի հյու գանգվածներից դուրս եկան ժողովրդական վրիժառուները, որպես արտահայտիչ հայության հավաքական կամքի: Հայ վրիժառուն սառնասիրտ մարդասպան չէր, այլ գաղափարապաշտ զինվոր՝ պատրաստ զոհաբերելու իր կյանքը հանուն ազգային իդեալների:

Զեկուցողն ընդգծեց նաև, որ ահաբեկումը հայ իրականության մեջ, որպես կանոն, ինքնապաշտպանական մարտավարության դրսևորում էր և չէր կարող հայկական հարցի լուծման արդյունավետ միջոց հանդիսանալ: Սակայն դա պայքարի անցանկալի համարվող այն միջոցներից էր. առանց որի չէր կարող արդյունավետ լինել որևէ ազգային-ազատագրական շարժում, այլ թվում նաև հայկականը: Թեև այս հարցում եղել են նաև վրիպումներ, սակայն թուրքական իրականության պայմաններում, երբ ճշմարտությունը հաճախ դժվար էր պարզել, իսկ թույլատրելիի ու անթույլատրելիի, արդարացվածի ու չարդարացվածի միջև սահմաններն անորոշ էին կամ պարզապես չկային, ահաբեկման այս ձևն ամբողջությամբ վերցրած արդարացված էր և նպատակահարմար:

Այլ էր ազատագրական ուժերի վերաբերմունքը հակառակորդի գանգվածային ահաբեկման հարցում, այնուհետև ասաց զեկուցողը: Թեև թուրքական պետությունը հայության դեմ կիրառում էր հենց մնան քաղաքականություն, որի արտահայտությունն էին 1890-ական թթ. շարդերը և Մեծ եղեռնը, հայ քաղաքական ո՛չ մի ուժ չգնաց պատասխան համարժեք քայլի, դա համարելով հակամարդկային բարբարոսություն:

Հուն Արևմտյան Հայաստանում հայկական ահաբեկչությունը գլխավորապես ուղղվում էր առավել դաժան բուրդ աղաների ու քեկերի դեմ, որոնք հանդես էին գալիս հայությանը

տնտեսապես Բարստահարողի և Բայ ազգային-ազատագրական շարժման հիմնական հակառակորդի դերում: Նրանց դեմ կիրառված ահաբեկչական ձեռնարկները որոշ չափով զսպում էին քրդերին և այդ առումով արդարացված ու ընդունելի էին:

Վերջում զեկուցողը նշեց, որ արևմտահայ իրականության մեջ եղան մաս ահաբեկումներ, որոնք լինելով երկարատև մախապատրաստական աշխատանքի և նյութական բավականաչափ միջոցների ծախսման արդունք, ձգտեցին գուրս գալ ինքնապաշտպանության շրջանակներից և ձեռք բերեցին քաղաքական ուղղվածություն՝ փորձելով դառնալ հայկական հարցի արագ ու արդյունավետ լուծման միջոց (Օսմանյան դրամատան գրավում, Բաքը Ալիի ռումբի պայթեցում, Արդուլ Համիդի դեմ մահափորձի կազմակերպում): Կոստանդնուպոլսում իրականացված ցուցադրական այդ ձեռնարկումները, իրենց նպատակին չհասնելով հանդերձ, ունեցել են մաս գործնական հետևանքներ: Դրանք և 1890-ական թթ. մի շարք այլ իրադարձություններ մի կող-

մից ճշգրտեցին ու սրբագրեցին հայ անատագրական շարժման համար անխախտ ճշմարտություն համարվող մի շարք գաղափարներ, մյուս կողմից՝ իրենց դերը խաղացին հայկական զանգվածային ջարդերը դադարեցնելու գործում: Հայ ազատագրական շարժումը դարձավ իրական քաղաքական ու ռազմական գործուն, որը չէին կարող անտեսել ո՛չ Աթոլու Համիդը, ո՛չ էլ թուրք ընդդիմադիր ուժերը:

Նստաշրջանը անցավ գիտական բարձր մակարդակով: Նրա մասնակիցների կողմից հայոց Մեծ եղեռնի և ցեղասպանության ճշմարտացի պատմությունը ստեղծելու վերաբերյալ առաջադրվեցին մի շարք նոր դրույթներ, եղան կարևոր առաջարկություններ, որոնց շուրջ տեղի ունեցավ մտքերի փոխանակություն: Վերջում մտաշրջանի արդյունքներն ամփոփեց սրտֆ. Բ. Հարությունյանը և նշեց, որ նրանում ընթերցված քոլոր զեկուցումները տպագրվելու են առանձին պրակներով:

Վ. Ս. ՄԱՂԱՅԱՆ